

רונית חכם – אני מן המזרח – על ספרה של קציעה עלון

פורסם בהעוקץ

בפתח ספרה המרתק, "אפשרות שלישית לשירה – עיונים בפואטיקה מזרחית", המבקש לבחון זרם בשירה הישראלית שעדיין לא נחקר – השירה המזרחית – מעלה קציעה עלון שאלות רבות המנסות לבחון את ההגדרה "מזרחיות". האם מה שמכונה "מזרחיות" הוא עניין ביולוגי? תרבותי? נפשי? נסיבות חברתיות? שואלת עלון. כל כך הרבה הושקע במיתוג קבוצה כל כך מגוונת של אנשים בעלי מטענים שונים, כל כך הרבה ניסיונות נעשו להגדרת זהות אחידה, אך האם היא באמת קיימת? עלון מצביעה על הפרמטרים שהנחו את הבניית ההגדרה: אתניות, קשר לערביות, זיקה למסורת, דיכוי חברתי.

האם הקבוצה סומנה על ידי ההגמוניה האשכנזית או שהיא נטלה על עצמה את ההתבחנות? נראה כי עצם העמדת השאלה לגבי מקור ותוקף הזיהוי, מצביעה על עמימות בקשר לתשובה, כותבת עלון. זהו סימן שמאחוריו אין בהכרח מסומן; המזרחיות קיימת ולא קיימת בו-זמנית, היא מציינת. ומה באשר לשירה מזרחית? האם עליה ניתן לומר דבר מה גורף כוללני, מאחד? ואם נאמר משהו כוללני, האם אין בכך משום החטאה כלפי הייחודיות של כל אחת ואחד מהמשוררות/ים? זאת ועוד: האם עצם היות המשוררת/מזרחית, מייצר שירה מזרחית? ומי מגדיר את "מזרחיותם" – הכותבים עצמם או הקוראים?

גם כאשר עלון טוענת שאין אפשרות לתת תשובה חד-משמעית לכל אותן שאלות, מה שמונה בבסיס מחקרה הוא שהקטגוריה, עמומה ככל שתהיה, קיימת – ואין להתעלם ממנה. היא נובעת מתוך מציאות חברתית תרבותית ופוליטית כמו גם מתוך תודעה עצמית של קבוצת זהות, בעלת מאפיינים פרטיקולריים הנמצאת מחוץ להגמוניה אשר מגדירה את עצמה כאוניברסלית, כלומר חפה מאפיונים פרטיקולריים, בהיותה, כביכול, חובקת כל. אך עלון קוראת תגר על ה"אוניברסליות" ההגמונית, המדירה מתוכה את מה שאיננו תואם את המודל המערבי שעל פיו היא קובעת את אמות המידה האסתטיות שלה.

שולה קשת, ללא כותרת (עבודה המופיעה על עטיפת הספר)

האוניברסלי, טוענת חביבה פדיה (במאמרה: "העיר כטקסט והשוליים כקול"), הוא חסר סימנים, הוא מתכתב עם מודרניות מופשטת כביכול. לעומת זאת, היא כותבת, המזרחי מזוהה עם אתניות והוא גדוש סימנים של מקום, זמן, שפה. השירה המזרחית היא שירה טעונה קולות, מראות וחוויות המגיעות מהמקום השולי: מעיירות פיתוח, שיכונים, רחובות מזנחים, דירות עלובות, ונופים שאינם כלולים בדרך כלל בתיאורים היפים של ארץ ישראל כפי שהם מופיעים בשירה ההגמונית ה"אוניברסלית". נופי ארץ ישראל, אומרת ויקי שירן באחד השירים המובאים בספר, עבור דמויותיה, הם נעליים:

דודתי שרינה התגוררה במרתף בכרם התימנים / לא מבקשת חסדים מאיש [...] אחת לשבוע עונדת שרינה את מחרוזת הפנינים / נוסעת לבקר את אחותה ויטוריה / מביאה פטרוזילה טריה, שלא יגידו שבאה בידיים ריקות [...] כשמוריס הצולע חלה לא הגיעה אלינו שמונה שבועות ואמי אמרה, מחר אני / הולכת לכרמל נלך לראות אותה. / ברחוב הקצבים צריך לקפוץ מעל שלוליות מים ודם / בתוכן שטים גרונות תלושים [...] ככה הגענו. // שרינה ישבה על כסא עץ וצדודית פניה מורמת כלפי התקרה / כשנכנסו השפילה מבט אל נעלינו [...] התישבתי על הכסא ליד השולחן העגול והתבוננתי כמוה אל נעלי העוברים ברחוב. / עד שהחשיר. // זה מה שאני ומוריס עשינו כל הימים / אמרה שרינה בקול סדוק והשתתקה. יותר לא שמעתי את קולה. // דוד מוריס מת ממחלת מעיים / דודה שרינה מרמטזם ברגליים/ נופי ארץ ישראל היה עבורם נעליים / כשמדברים אתי על שירה / אני מביאה תמיד את דודתי שרינה / בתור דוגמא / ומקללת בשקט. (ויקי שירן, **שוברת קיר**, 2005)

משורותיה הארס-פואטיות של ויקי שירן, אותן מצטטת עלון, עולה כי דווקא הפרטיקולרי והספציפי בחייהם של דודה שרינה ודוד מוריס, מהמרתף שבכרם התימנים, הם המרכיבים של השירה. ה"אני"

האוניברסלי אטום לכל מה שנמצא מחוץ לטווח הראיה השמיעה, הריח והקיום שהוא מכיר ומאדיר. גם אם ללא כוונת מכוון ומבלי להיות מודע לכך, הוא אינו מסוגל להכיל את מה שאיננו מוכר לו. ההדחקה התרבותית הזאת נחווית על ידי ה"אני" המזרחי כאילמות. "שפתי נעות אך קולי אינו נשמע אומרת חביבה פדיה:

[...] האם תמיד יהא זה כך במזרח / או רוח או אדמה / בנתיים אעדיף אמנם לשכון בתוך מילה / בית אחר טרם קיים / ספק אם אי פעם היה/ בתוך עבריות עוורת ערביות / שכן זו מוסיקה שרק מתנגנת / שפתי נעות / אך קולי אינו נשמע [...] איש הולך 1992

יהיו מי שיטענו כי שירה, בהיותה מהכלים המעודנים ביותר, חפה מכל היבט אידיאולוגי או זהותי, ולכן כל משורר/ת שיכולות/יה השיריות נוגעות ברחשי לב אוניברסליים, ששורותיו/ה מרטיטות את נשמת האדם באשר הוא, מוצא את מקומו/ה בפנתאון השירה ללא כל קשר לזהותו/ה, הגדרתו/ה ושיכונו/ה. ראייה לכך, כך יטענו, היא העובדה שאכן ישנם משוררים "מזרחיים" (גם אם לא רבים) שנכנסו לקאנון והם נכנסו כי שיריהם משובחים. אך עלון איננה עסוקה בקאנון, ואינה מוותרת על הייחודיות של זרם השירה המזרחית ומאפייניה. פריסתה הרחבה את כל השאלות המתבקשות מתוך הדיון בשירה מזרחית, שירה הנבדלת ומגודרת על ידי קריטריונים שאינם "אוניברסליים", והתייחסותה לספרות התיאורטית בהקשרן של השאלות הללו, מרשימים וחקרניים.

עלון מציפה את כל השאלות ומציעה קריאה הלוקחת בחשבון את חמקמתותן של התשובות. בעקבות חנן חבר, היא מציעה "לראות את המזרחיות לא כדבר אלא כמיקום, מיקום בין לבין, מיקום נייד שאינו מבקש למקם או להתמקם..." תפיסה זו מצביעה על "ארעיות אינהרנטית" או סוג של נזילות, אומרת עלון, ומבקשת להתבונן במזרחיות "כאתר רוחש של בעבוע תמידי, המאתגר את דרכי החשיבה שלנו על עצמנו". בשל החמקמקות של ההגדרות, מפעילה עלון חיישנים רגשיים ומביאה אל המקום הנזיל והרוחש את בחירותיה הרגשיות, את השירים שהיא חשה כלפיהם קרבה אינטימית. היא מזהה בבסיסם חווית הגירה אותה היא מכירה מנסיונה האישי, מעצם היותה אשה מזרחית. בכך היא מציבה עמדה נשית ואישית בעיקרה, עמדה שאיננה מציגה כל יומרה של מחקר סוציולוגי-תרבותי מקיף, או העמדת מבנה של עקרונות פואטיים גורפים.

עלון מכנסת בספרה את התבוננויותיה בשירים ובמשוררים/ות שהיא מרגישה אליהם קרבה, ומחפשת בשורותיהם עקבות של חוויות המוכרות לה במעמקי נפשה. על רקע זה אפשר להבין את המקום המרכזי שהיא מעניקה למשוררת מירי בן-שמחון, אתה היא מוצאת קרבה מוחשית גדולה במיוחד. בהחלטה להבליט משוררת אחת מתוך רבים/ות אחרים/ות, יש משום הצהרה על אופיו האישי והנשי של המחקר. היא מעידה על חיפוש אחר קשר עמוק, ורצון לאתר את המרחב הנשי המקודד; את שפת האם שהדחקה על ידי שפת האב – שהיא השפה התקנית, שפת החוק, שפת ההגמון. אמנם שתי השפות, הן שפת האם והן שפת האב הן עברית, אך המאמץ הוא למצוא בתוך העברית, בתוך ההגמוניה הגברית ה"אוניברסלית", את הנשי.

אך מעניין לראות כי הגעגוע אל האם, אל המודל הנשי, מופיע גם בשירת הגברים המזרחית:

[...] אני מכיר אישה / משוררת אחת מרוקנית / חורזת נגינת ליבה ברוח / שוזרת רקמת ימיה / חוטי אדמה / וכחול אלוהים, / אני מכיר משוררת אחת / תמתומי ליבה נוסעים/ באים אל עצמותי / מכווצים אותי / מכווצים אותי לכדי געגוע. כותב סמי שלום שטרית (אשה אחת מרוקנית, **שירים באשדודית**, 2003)

האם, המסורת, הקשרים הסמביוטיים, הזיקה אל המקור, כך עולה, מסמנים את הגעגוע בתוך תחושת הזרות. לזרות אפשר למצוא כמה הסברים. הסבר מתבקש אחד קשור באי ההשתיכות של המזרחים לתרבות שתופסת את עצמה כמערבית. כמו למשל הדוברת השירית בשירה של מירי בן שמחון:

[...] בעיר זרה לא נתן לה להתפנק על / נינוחות התחושה ודקותה. / גם זוויות הרגש החדות כמו נסתמו לה (מה זה היה?) / היה איזה כורח להראות מנוסה / להגיב במדויק [...] השפה לא היתה שפת אמה /

חסרו לה מילים – הו אילו יכלה לדבר ברהיטות [...] מאוחר יותר תינתה אתו אהבים במיטתו / על סדיני פלנל ורודים / ונמצאו לה המסילות לכל אורך גופה / להסיע תענוג יוקד על לבהונותיה / גם הוא הדק שפתיו אל פיה, אוגר כל / נהמותיו לגניחה אחת נשלטת, גברית. / נשך את שפתיו שלא להתעלף מריח בשמיה וריח ערוותה. // [...] בחוץ עיר אירופית קרה, בחוצותיה / שלג לבן-מחטאים כילדים [...]. (מירי בן שמחון, צמא 1990)

לזרות אפשר למצוא בספר של עלון הסבר נוסף: היא קשורה בניתוח שהיא עושה למקומם של המזרחים – מקום שהוא בין לבין, על קו התפר שבין הקטגוריות המרכזיות של החברה והתרבות בישראל: בין חילוניים לדתיים, בין יהודים לערבים, בין ימין לשמאל ובין עשירים לעניים. תחום הביניים הזה, הוא הפרספקטיבה שעלון מציעה. זוהי פרספקטיבה שקוראת תגר על הדיכוטומיות המקובעות. שבירתם, יכולה להוביל לתפיסות שיש בהן אתיקה דמוקרטית וקריאה לצדק חברתי. מזרחיותה של עלון מתבטאת, בין היתר, גם בערעור על האבחנות הקיימות בזרם המרכזי.

מעניינת גם ההעמדה של עלון את האופן שבו מייצגים המזרחים את עצמם מול האופן שבו הם מיוצגים על ידי משוררים אשכנזים קאנוניים. אצל האחרונים, המזרחים מתוייגים ומחופצנים, כך למשל אצל ויזלטיר:

"מתהלך בבקר הקצר / בחלקת הרחובות הצרים של כרם התימנים, [...] מבקיע דרכי אל הים / במקום שבו נהפכה / מנשיה על-פיה: [...] מחרוזתה הקרועה / של אלה שרועה. // מעביר אצבע על חרוזי הזכוכית, / עוצם את עיני: / אלה, אני אומר, / התהפכי על גחונך / ואבוא אליך שלא כדרכך". (מאיר ויזלטיר, אי יונוי 1985)

האשה המזרחית המוצגת כאן מסומנת כמטאפורה, "כזמינה לחדירתו ולידיעתו של המערב" (בלשונה של אלה שוחט). עלון מראה, דרך ההשוואה, כיצד האובייקט המדוכא, הופך לסובייקט, כמו למשל בשירתה של מירי בן שמחון:

נערה מן הרחם / לאן היא הולכת, אין רישום / של צעדיה באדמה אותה היא מאבדת / היא מבקשת לתת mal de tete / תוכים בין שפתותיה / הצלילים של שפת אמה. / הנסיבות הטבעיות שלה / הן לא הנסיבות האידיאליות שלה / כוח משיכה משתנה ומבכר ארעיות מתחוויר לה [...] כשבפנים מערכת עצבית פרה-סמפטית / כרוכה הדוקה אל לובן-שדרתה / מוליכה חשמל אל בטנה ופנים ירכיה / בזרמים קודחים. / לובן חוט שדרתה אינו עניין למשוררים / מדענים אולי יסמנו אותה באותיות יעילות / thm או chm / זה קל לאין ערוך עכשיו / כשהיא מנועה ממערבות נפשית / כשהיא פטורה מן הויזואליות שלה / כשהיא נושאת באחריות לבדה [...] "נערה מן הרחם, לאן" בתוך הקובץ מעוניינת לא מעוניינת (1983)

לשאת באחריות לבד, היא הצהרה על אוטונומיה; הכרזתו של אני שמרגיש צורך להציג את עצמו, למקם את עצמו, להיות מסומן, כי זהותו החברתית שלו איננה מובנת מאליה, זהו "אני" שאיננו אוניברסלי. בשנת 2006 פרסמה חביבה פדיה את מאמרה "הגיע זמן לומר 'אני' אחרת בשירה העברית". במאמר זה מנתחת פדיה את התפיסה השלטת בשירה העברית העכשווית מבית מדרשו של נתן זך, שקבעה מערכת של שיפוט אסתטי והציבה את השדה הפואטי של ה"אני" האוניברסלי במקום ראשון. שירה זו, הפועלת מתוך השדה הפואטי ההגמוני, אומרת פדיה, מתאפיינת בחוסר הצורך שלה להציג את ה"אני" שמתוכו היא כותבת.

הצגת ה"אני" המפורטת ואף הנרטיבית מיותרת עבור מי שכותב מתוך המובן מאליו, ושירתו נכתבת ללא קונפליקטים מיוחדים של זהות חברתית ופוליטית. עוד אומרת פדיה: מדרך הטבע, אדם שאינו חווה חוויית הגירה וזרות או חוויית דיכוי חריפה גם אינו טרוד באופן אובססיבי בגמגום הכרוך בהצגת עצמו. ואילו הפואטיקה העסוקה בצורה אינטנסיבית ועמוקה בהגירה ובהזות, פואטיקה העסוקה בתכנים רליגיוזיים וסימבוליסטיים, במבני העומק של תרבותה – נהדפה מחוץ לשדה הפואטי החולש.

דומה שעלון נענתה לקריאתה של פדיה להציב פואטיקה אחרת, פואטיקה האומרת "אני" באופן אחר, אני שחווה חוויית הגירה וזרות או דיכוי ועסוק בהצגת עצמו ומקומו, פואטיקה שיש לה את כל אותם עיסוקים שתויגו עד כה בשמות שונים, כמו "אתני", או "עדתי", או "דתי". עלון מציבה "אני" שהמודל שלו איננו

מערבי, איננו כזה המכנה עצמו "אוניברסלי" אלא אני פריפריאלי, אני מן המזרח. אפשר לראות בספרה המאתגר של עלון אבן דרך חשובה בתרבות, כחציבת מקום לפואטיקה בעלת אתיקה ואסתטיקה אחרת – מזרחית.